

Стельникович Сергій (м. Київ)

Кандидат історичних наук, доцент,

докторант кафедри історії та етнополітики

Інституту української філології та літературної творчості ім. А. Малишка

Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

УДК 94(477) «1941/1944»

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ «ЖИТОМИР» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.)

У статті аналізуються міжнаціональні відносини в генеральному окрузі «Житомир» в часи Другої світової війни. Визначено, що в період німецької окупації територія генерального округу була однією із найбільш багатоетнічних регіонів України. Тривалі традиції мирного співжиття різних етнічних меншин краю визначили толерантний характер міжнаціональних відносин у період війни. Нацистська пропаганда не змогла спровокувати відкрите міжнаціональне напруження. Водночас, на території генерального округу «Житомир» відбувалося протистояння між місцевими слов'янськими етнічними групами та німцями як окупаційною силою.

Ключові слова: міжнаціональні відносини, генеральний округ «Житомир», українці, білоруси, поляки, росіяни, німці.

У період Другої світової війни серед найбільш багатонаціональних територій СРСР, окупованих німцями, були українські та суміжні білоруські землі, які ввійшли до складу генерального округу «Житомир». Це — Житомирська, переважна частина Вінницької областей України, частини Поліської та Гомельської областей Білорусі. Їх строката етнічна структура та в основному толерантний характер міжетнічних відносин формувалися протягом століть. Тривалий час поряд з українцями тут проживали євреї, поляки, німці, росіяни, чехи та інші етнічні групи. Проте, у 1941–1944 рр. політика нацистської окупаційної влади, спрямована на повне або часткове знищення деяких народів, підтримку інших, призвела до кардинальних етнодемографічних змін та сприяла появі напруження у міжнаціональних відносинах.

В історіографії окреслена тематика не виступала предметом спеціального розгляду. В основному деякі автори торкалися лише окремих аспектів міжнаціональних відносин на території генерального округу «Житомир» контекстуально та узагальнено. Так, українські вчені В. Жилук¹ та І. Ковальчук² епізодично піднімали питання міжетнічних взаємин

на Житомирщині в період Другої світової війни у рамках вивчення діяльності обох груп ОУН; а іноземна дослідниця В. Лауер³, зосереджуючись на житомирському генеральному окрузі, — крізь призму нацистської колонізаційної політики та Голокосту. Подібний підхід присутній і в деяких інших тематичних наукових виданнях. Отож, проблематика міжнаціональних відносин на території генерального округу «Житомир» залишається маловивченою.

Метою пропонованого дослідження є аналіз міжнаціональних відносин на окупованих німцями в період Другої світової війни українських та суміжних білоруських територіях, які були включені до складу житомирського генерального округу.

Уявлення про національний склад населення окупованих територій, які ввійшли до складу генерального округу «Житомир», дають німецькі переписи, які проводилися за часів окупації у його різних частинах. Єдині ж статистичні відомості етнонаціональної структури населення регіону відсутні. Відповідно до даних перепису населення Житомирської області від 1 жовтня 1941 р., населення області за національним складом розподілялося наступним чином: українці — 87,4% (1193131 особа), поляки — 7,4% (101651 особа), німці місцевого походження (фольксдойче) — 2,7% (36430 осіб), росіяни — 1,2% (16036 осіб), чехи — 0,4% (5571 особа), інші національності — 0,9% (12175 осіб) населення⁴.

У період нацистської окупації багатонаціональним регіоном залишалася вінницька частина генерального округу «Житомир», а Вінниця була найбільш поліетнічним містом райхскомісаріату України⁵. На початку 1942 р. у Вінниці було офіційно зареєстровано 35618 жителів майже 35 національностей. Серед їх загальної чисельності українці становили лише близько 68% (24124 особи) населення. У цей час у місті також проживали росіяни — 10,7% (3819 осіб), поляки — близько 5,8% (2056 осіб), фольксдойче — майже 0,3% (100 осіб) населення. Незначну частку жителів склали бельгійці, болгари, греки, естонці, китайці, латвійці, румуни, серби, словаки, фіни, французи, хорвати та інші⁶. На початку 1942 р. у Вінниці було також зареєстровано 5099 євреїв, які використовувалися окупантами як робоча сила. Німецькі статистичні відомості середини травня 1942 р. зафіксували зростання чисельності населення Вінниці до 36209 осіб. При чому, ця цифра не включала євреїв, а також представників відносно нечисленних етнічних груп. Останні, очевидно, були віднесені до українців, росіян, поляків або ж фольксдойче. Таким чином, у травні 1942 р. населення Вінниці за національною ознакою поділялося на: 80% (28991 особа) українців, 12,7% (4613 осіб) росіян, 6,7% (2388 осіб) поляків та 0,6% (217 осіб) фольксдойче⁷.

На відміну від Житомирщини та Вінниччини, більш етнічно однорідною була північна білоруська частина генерального округу «Житомир».

Приміром, на території гебітскомісаріату Петриків (Житковицький та Петриківський райони) станом на 1 серпня 1942 р. проживало майже 94% (45316 осіб) білорусів. Серед національних менших гебіту поляки склали 3,8% (1870 осіб), українці — 1,6% (812 осіб), росіяни — 0,25% (125 осіб), фольксдойче — 0,24% (116 осіб) жителів. У Петриківському районі було також зареєстровано двох узбеків та по одному азербайджанцю, естонцю, китайцю і латвійцю⁸.

У порівнянні з довоєнним часом національна структура населення регіону зазнала кардинальних трансформацій. Частково через міграції початкового періоду війни, а в основному — через тотальне фізичне знищення нацистами практично зникла єврейська громада, свого часу одна із найбільших етнічних груп регіону після українців. Через радянські репресії та депортації початкового періоду Другої світової війни дещо скоротилася чисельність інших національних меншин, зокрема поляків та місцевих німців. Першочергово ці негативні тенденції зачіпали чоловіче населення. Як-от, у Вінниці у середині травня 1942 р. серед 2388 представників польської етнічної групи, окрім 696 дітей, було 425 чоловіків та 1267 жінок⁹.

Особливістю окупаційного періоду було зростання кількості фольксдойче. Разом з німцями місцевого походження, до деяких із чотирьох категорій фольксдойче включалися представники інших народів, які були у шлюбі з німцями. Як фольксдойче реєструвалися і спільні діти таких подружніх пар¹⁰. Уже до кінця 1941 р. на території житомирського генерального округу було зареєстровано понад 40 тис. фольксдойче¹¹.

У силу тривалого мирного співжиття етнічних груп на території генерального округу «Житомир» в основному сформувався толерантний характер міжнаціональних відносин. Важливим фактором відсутності міжнаціонального протистояння були асиміляційні процеси. Ставлення українців регіону до представників інших народів (не рахуючи німців-фольксдойче), як і до українців, зумовлювалось не національними, а швидше міжособистісними мотивами. Така специфіка уже з початку німецької окупації враховувалася і силами самостійницького руху. На різних посадах українського допоміжного управління Житомира другої половини 1941 р., яке деякий час контролювалося ОУН(б), а згодом ОУН(м) перебували представники національних меншин. Головою Житомирського обласного управління був росіянин Олександр Яценюк, на посаді старшого статистика у галузі культури обласного статистичного відділу перебувала росіянка Ніна Штейн¹². Важливі посади в українській адміністрації займали також поляки¹³. Поляк Вацлав Лежевський певний період був головою Житомирського районного управління¹⁴. Із часом в органах допоміжного управління значну роль почали відігравати фольксдойче.

Місцеві поляки, росіяни й білоруси (не виключено, що і представники інших етнічних меншин) іноді були членами ОУН(б), ОУН(м)¹⁵, Поліської Січі Т. Бульби-Боровця¹⁶.

На території генерального округу «Житомир», на відміну від західно-українських земель, не зафіксовано міжетнічного українсько-польського протистояння. Це зумовлювалося тим, що землі Житомирсько-Вінницького регіону не виступали об'єктом територіальних претензій польських національних організацій. Певна напруженість у відносинах між поляками та українцями, зокрема на початку німецької окупації, спостерігалася лише на ґрунті релігійного життя. Завдяки відносно кращій організованості католицької церкви та активній позиції її духовенства іноді православне населення проводило обряд хрещення дітей у польському костелі¹⁷. На противагу, ще 17 серпня 1941 р. у житомирській газеті «Українське слово», яка контролювалася ОУН(м), висловлювалася пропозиція українізації і православної, і римо-католицької церкви¹⁸. Відкрите релігійне протистояння було практично відсутнім. В одному із випадків, який наводять у дослідженнях як українські¹⁹, так й іноземні вчені²⁰, поляки встановили свій хрест на тому місці, де його планували розмістити українці.

Розповсюдження дій бандерівської УПА на територію Житомирсько-Вінницького регіону та українсько-польське протистояння на Волині у середині 1943 р. призвели до поширення панічних настроїв серед частини поляків, у першу чергу в центрально-західних районах Житомирської області²¹. Ці настрої посилили міграції волинських поляків, які розпочали прибувати до регіону з кінця літа 1943 р.²². Найактивніші переміщення польських сімей відбувалися на територію Звягельського району²³.

Через активні пропагандистські заходи спровокувати відкритий конфлікт між поляками та українцями генерального округу «Житомир» намагалася німецька сторона, для якої було вигідним міжнаціональне протистояння на окупованих територіях²⁴. Адже це мало унеможливити консолідацію антинімецьких сил. З іншого боку, результатом нацистської пропаганди став масовий вступ поляків до комуністичного партизанського руху. Для прикладу: під час проходження Житомирщиною одного з відділів УПА німці вбили 6 поляків та поширили чутки, що злочин здійснили бандерівці. Через цей «факт» частина поляків вступила до складу радянських партизанських загонів²⁵. Окупанти також поширювали фото жертв взаємного протистояння, яке відбувалося на Волині, «щоб утверджувати свою репутацію цивілізованої влади та змалювати і українських націоналістів, і поляків як дикунів»²⁶. Для створення міжнаціонального напруження німці залучали поляків до органів допоміжного управління. Особливо це стосувалося тих представників польської етнічної меншини, які були зареєстровані як фольксдойче²⁷.

Пропагандистські кампанії Німеччини не спровокували ворожнечі між цивільним українським та польським населенням на території генерального округу «Житомир». Тут також не відбувалося протистояння українського національного руху із місцевим польським населенням. Водночас боротьба ворожих УПА та радянських комуністичних загонів, до складу яких входили і поляки²⁸, могла містити українсько-польську складову.

Незважаючи на антирадянську (антиросійську) пропаганду нацистів, у регіоні було відсутнє протистояння між українцями та місцевими росіянами. Окрім тривалого співжиття та асиміляційних процесів, важливим фактором відсутності ворожнечі між ними стала спільна належність до православ'я.

Проте німецька політика створення міжнаціонального напруження, зокрема і між українцями та росіянами, мала певне місце в генеральному окрузі «Житомир». Введені до складу українського допоміжного управління росіяни всіляко обмежували українців. Особливо це проявилось у русифікаційних заходах таких працівників допоміжних органів влади на Вінниччині. У середині 1943 р. за підтримки німців тут утвердилися колабораціоністські формування Російської визвольної армії та Кубанського козачого полку²⁹. Їх представники тероризували українське населення, яке не підтримувало гасло «неподільної великоруської імперії». У Гайсині, Монастирищі, а також у Білій Церкві й Таращі російські добровольці чинили насилля по відношенню до місцевих жінок. Німецькі контррозвідальні органи констатували: «Здивований та обурений українець повинен був спостерігати, як псевдоукраїнські мери міст влаштовують мітинги, на яких вони закликають українське населення вступати до лав російської визвольної армії. Так було у Вінниці (професор Севастьянов)...»³⁰. Вказані злочинні дії власців та козаків, які за національною ознакою ідентифікували себе росіянами, не могли не призвести до появи певної напруженості у відносинах між українцями та росіянами як етнічною меншиною Житомирсько-Вінницького регіону.

Показовим свідченням відсутності міжнаціональних антагонізмів у регіоні є численні факти шлюбів між українцями та представниками інших народів. Приміром, у м. Звягель та Звягельському районі у період німецької окупації разом з українськими сімейними парами були зареєстровані шлюби українців з поляками, росіянами, білорусами тощо³¹. Влітку 1943 р. міське управління Звягеля повідомило про намір турка Ісмаїна Ісмаїнова одружитися з українкою Ксенією Красіцькою³². Були шлюби і між виключно польськими подружжям³³, поляків з росіянами³⁴.

У цю картину не вписувалися фольксдойче, які намагалися вступати в сімейні відносини виключно з німцями місцевого походження. Хоча

окупаційна влада, зважаючи на тривалі асиміляційні процеси між німцями та іншими народами, із липня 1943 р. все-таки допустила можливість одружень фольксдойче з не німцями³⁵. Під час шлюбно-сімейних суперечок «винним», як правило, виявлявся той із членів подружжя, хто не був фольксдойче. 16 серпня 1943 р. німецький суд у Житомирі оголосив вирок у справі розлучення жінки-українки та чоловіка-фольксдойче. Усі звинувачення дружини на адресу чоловіка, зокрема те, що він вигнав її з дому, суд фактично відхилив. Відповідно до позову чоловіка було ухвалено рішення про розлучення нібито виключно з вини дружини. Спільні діти українки та етнічного німця уже на момент судового процесу проживали з батьком³⁶.

Особливий статус, наданий фольксдойче окупаційною владою, нерідко їх зверхнє ставлення до не німецького населення вносили значне напруження у систему міжнаціональних відносин³⁷. Місцеві німці, розпорошені в поліетнічному середовищі регіону, особливо на півночі генерального округу, меншою мірою — фольксдойче, які проживали у колоніях Гегевальд та Фьорстерштадт, виступали об'єктом нападів радянського партизанського руху. Переселення до колоній упродовж осені 1942 р. — першої половини 1943 р. до Фьорстерштадту, головним чином, зумовлювалося саме тиском червоних партизанів. Атаки партизанських загонів на відступаючі колони фольксдойче посилювалися наприкінці 1943 р. при їх евакуації разом з військами вермахту³⁸.

З боку самостійницьких формувань планомірні напади на фольксдойче, окрім поодиноких випадків, не зафіксовані. Під час рейдів територією Житомирської області у 1943 р. відділи УПА вступали в збройні сутички з німецькими силами в особі жандармерії, українських шуцманів та озброєних загонів фольксдойче³⁹. По відношенню до місцевих німців національний рух займав відкриту ворожу позицію на ідеологічному рівні. У спеціальних пропагандистських вказівках бандерівців щодо антинімецької пропаганди вимагалось, вказуючи на ворожу роботу окупантів, наголошувати на методах колоніальної політики в Україні, серед яких «германізація-фольксдойчество»⁴⁰.

Протягом окупаційного періоду еволюціонувало переважно від нейтрального або позитивного до відкрито негативного ставлення місцевого населення до райхсдойче (представників вермахту та службовців цивільного управління). Унаслідок суперечливої суспільно-політичної обстановки на окупованій німцями території у деяких випадках населення, яке пережило розкуркулювання, колективізацію, Голодомор, репресії вітало німецькі війська як «визволителів»⁴¹. Зовнішнім атрибутом прихильного ставлення українців до вермахту стали церковні дзвони та квіти⁴².

Через бажання вижити на співпрацю з німцями на початку окупації йшла значна частина місцевих жителів, які були переконані у можливості

нормального співіснування з ними⁴³. Деякі особи, зокрема інтелігенція, яка влітку — восени 1941 р. долучилася до діяльності допоміжних органів влади, сподівалася на активну участь у творенні української державності. Водночас певна частина місцевого населення в умовах посилення нацистської репресивної політики, працюючи в органах допоміжного управління, поліції, інших структурах обрала шлях колабораціонізму та відкритої співпраці з окупантами.

Прихильні настрої українського населення по відношенню до німецьких військ на початку окупації намагалося використати, приховуючи справжні колоніально-експлуатаційні плани, нацистське керівництво. У перших вказівках міністерству окупованих східних територій та райхс-комісарам Гітлер проголосив гасло, що Німеччина перед народами Сходу повинна виступати як визволитель, незалежно від того, які цілі вона буде переслідувати на цих землях. Першочергово такі заходи передбачали відновлення продовольчих галузей та промисловості⁴⁴.

Із часу запровадження німецького цивільного управління, а в основному з початку 1942 р., більшість населення змінила своє ставлення до окупаційної влади. Репресивна політика нацистів, які вважали слов'янські етноси неповноцінними, змінила ситуацію і налаштувала українців проти окупантів. Німецькі звіти, починаючи з 1942 р., постійно фіксували зростання негативних настроїв місцевого населення по відношенню до німців-райхсдойче⁴⁵. Їх виявом став у тому числі перехід частини суспільства — через вступ до національних або комуністичних повстанських загонів — до активних форм опору.

Отже, значну частку у загальній структурі місцевого населення окупованих нацистами територій, які були включені до складу генерального округу «Житомир», займали етнічні меншини. Довоєнні сталінські репресії, міграції початкового періоду війни, нацистська політика зі знищення окремих народів призвели до значних етнодемографічних змін у регіоні. Наслідком цього стало, зокрема, фактичне зникнення євреїв. Тому впродовж другої половини 1941–1944 рр. найбільшими етнічними групами (поряд з українцями та білорусами) житомирського генерального округу були поляки і росіяни. Особливий, привілейований статус був наданий фольксдойче. Для унеможливлення спроб консолідації антинімецьких сил окупанти намагалися створити умови для міжнаціонального напруження між етнічними меншинами краю. Однак тривалі традиції мирного співжиття різних народів на зайнятих німцями в часи Другої світової війни територіях тривали і надалі. Виняток становили лише німці — фольксдойче та райхсдойче, — які виступали окупаційними силами та протиставляли себе місцевому слов'янському населенню.

Стельникович Сергей (з. Киев)

Кандидат исторических наук, доцент, докторант кафедры истории и этнополитики Института украинской филологии и литературного творчества им. А. Малышко Национального педагогического университета им. М.П. Драгоманова.

Межнациональные отношения на территории генерального округа «Житомир» (вторая половина 1941 — начало 1944 гг.)

В статье анализируются межнациональные отношения в генеральном округе «Житомир» во время Второй мировой войны. Определено, что в период нацистской оккупации территория генерального округа была одной из наиболее многоэтнических регионов Украины. Длительные традиции мирного сосуществования разных этнических меньшинств края определили толерантный характер межнациональных отношений в период войны. Нацистская пропаганда не смогла спровоцировать открытое межнациональное напряжение. В то же время на территории генерального округа «Житомир» происходило противостояние между местными славянскими этническими группами и немцами как оккупационной силой.

Ключевые слова: межнациональные отношения, генеральный округ «Житомир», украинцы, белорусы, поляки, россияне, немцы.

Sergiy Stelnykovych (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), assistant professor, Doctoral of Department of History and Ethnic Policy of Institute of Ukrainian philology and literary work of A. Malyska of the National Pedagogical Dragomanov University.

The interethnic relations in Zhytomyr general district (the second half of 1941 — early 1944)

In this research the interethnic relations in Zhytomyr general district during the Second World War are analyzed. Determined that during the German occupation the territory of Zhytomyr general district was one of the most multiethnic region of Ukraine. The long traditions of peaceful coexistence of different ethnic minorities of the land identified tolerant nature of international relations during the war. The Nazis propaganda did not provoke an open interethnic conflict. At the same time, in Zhytomyr general district was confrontation between the local Slavic ethnic groups and the Germans as occupying force.

Keywords: interethnic relations, Zhytomyr general district, Ukrainians, Belarusians, Poles, Russians, Germans.

¹ Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — 308 с.

² Ковальчук І.В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Тютюнник») у 1941–1943 рр. / Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — К., 2012. — 286 с.

³ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. — К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. — 368 с.

⁴ Державний архів Житомирської області (далі — Держархів Житомирської обл.). — Ф. Р-1153. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 49.

- ⁵ Нова доба (Бердичів). — 1942. — 27 лютого.
- ⁶ Вінницькі вісті (Вінниця). — 1942. — 29 січня.
- ⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4620. — Оп. 5. — Спр. 20. — Арк. 4 зв.
- ⁸ Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці (далей — ДАГВ). — Ф. Р-1846. — Воп. 1. — Спр. 8. — Арк. 40.
- ⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 5. — Спр. 20. — Арк. 4 зв.
- ¹⁰ Держархів Житомирської обл. — Ф. Р-5013. — Оп. 2. — Спр. 23141. — Арк. 21.
- ¹¹ Держархів Житомирської обл. — Ф. Р-1151. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 10.
- ¹² Держархів Житомирської обл. — Ф. Р-1153. — Оп. 2. — Спр. 38. — Арк. 14–16.
- ¹³ Armstrong J. A. Ukrainian nationalism. — 3rd ed. — Colorado: Ukrainian academic Press, 1990. — P. 186.
- ¹⁴ Краківські вісті (Краків). — 1941. — 26 жовтня.
- ¹⁵ Ковальчук І.В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА. — С. 46.
- ¹⁶ Стельникович С.В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. — 2-ге вид., випр. і доп. — Житомир: Полісся, 2010. — С. 152.
- ¹⁷ Краківські вісті (Краків). — 1941. — 10 жовтня.
- ¹⁸ Українське слово (Житомир). — 1941. — 17 серпня.
- ¹⁹ Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. — С. 71.
- ²⁰ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. — С. 64.
- ²¹ Державний архів Рівненської області (далі — Держархів Рівненської обл.). — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 41. — Арк. 15 зв.
- ²² Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 75. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 30.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 3а. — Арк. 9.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 32.
- ²⁵ Держархів Рівненської обл. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 41. — Арк. 15 зв.
- ²⁶ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. — С. 258.
- ²⁷ Селешко М. Вінниця. — С. 124.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 102. — Арк. 16, 21.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 7; Гайсинська газета (Гайсин). — 1943. — 11 липня.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 7.
- ³¹ Держархів Житомирської обл. — Ф. Р-1162. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 11–82.
- ³² Там само. — Арк. 57.
- ³³ Там само. — Арк. 55, 75, 78.
- ³⁴ Там само. — Арк. 57.
- ³⁵ Коваль М.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М.В. Коваль, П.В. Медведюк // Український історичний журнал. — 1992. — № 5. — С. 19.
- ³⁶ Держархів Житомирської обл. — Ф. Р-1151. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 53–54.
- ³⁷ ДАГВ. — Ф. Р-1846. — Воп. 1. — Спр. 5. — Арк. 9.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 23.
- ³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 3а. — Арк. 13–13 зв.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 7.
- ⁴¹ Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 135; ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 5.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 9.

⁴³ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна»: спогади та роздуми очевидця. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 140.

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 11.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 22.